

HET IS GEEN KOLONIE, HET IS EEN WERELD VROUWEN BEREIZEN EN BESCHRIJVEN INDIË 1852-1912

[pag.9]

INLEIDING

Darja de Wever

Waarom deze bloemlezing?

Met het verschijnen van de Indische romans *Een huwelijk in Indië* van Mina Kruseman en *De familie van de resident* van Melati van Java in de zeventiger jaren van de 19de eeuw, deden de eerste vrouwelijke auteurs hun intrede in de Indisch-Nederlandse literatuur. Werd de eerste roman die zich (gedeeltelijk) in Indië afspeelt, *Max Havelaar* van Multatuli, voorafgegaan door een lange reeks reisjournalen, bij de vrouwelijke auteurs vond een omgekeerde ontwikkeling plaats: pas na vele romans werden de eerste teksten gepubliceerd van vrouwen die de Indische archipel bereisden en verslag deden van hun wederwaardigheden. Terwijl de romans van schrijfsters in het algemeen door de – mannelijke – critici als onbeduidend werden afgedaan, werden de meeste reisbeschrijvingen uit een vrouwenhand juist goed ontvangen. Des te eigenaardiger is het feit dat deze teksten in de twintigste eeuw niet de erkenning hebben gekregen die ze verdienen, temeer omdat in veel van deze reisverhalen behalve de koloniale leefgemeenschap ook de ‘andere wereld’, het leven van de autochtone bevolking van Indonesië wordt betrokken. De schrijfsters gaan in het algemeen nog niet zo ver dat zij de koloniale overheersing afwijzen, maar de onbevangen blik waarmee veel van hen de veelomvattende werkelijkheid in Indië tegemoet treden is een probaat tegengif tegen de gangbare culturele stereotypen.

In deze bloemlezing zijn reisverhalen opgenomen van Ida Pfeiffer, Augusta de Wit, Anna Weber-van Bosse, Marie van Zeggelen, Carry van Bruggen, Aletta Jacobs en Dé-lilah. De gekozen fragmenten maken zonneklaar dat deze nieuwe groep reisschrijvers die in de negentiende eeuw voor het eerst publiceerden over hun ervaringen in de Oost ten onrechte wordt verzwegen in twintigste-eeuwse handboeken en wetenschappelijke artikelen op het gebied van historische reisteksten. Zowel literair als cultuurhistorisch zijn deze reisteksten zeer interessant. Door ze te bundelen en vooraf te laten gaan door relevante inleidende essays, kan de eenentwintigste-eeuwse lezer zichzelf een mening vormen: hebben deze reisschrijfsters in de vorige eeuw met recht de boot gemist of moeten wij de loopplank alsnog uitleggen om de verloren tijd te overbruggen en hun bijdragen een verlaat welkom te heten in onze koloniale literatuurgeschiedenis? Deze publicatie nodigt uit tot verder onderzoek naar deze nieuwe groep reisschrijvers die verslag deden van hun leven en reizen in Indië: als noodzakelijke correctie op een blinde vlek en als aanvulling op de beeldvorming over Indië binnen onze literatuur.

Bloemen op reis

... het is letterlijk een gewoonte geworden iemand die op reis gaat bloemen mee te geven. Ik heb eens een lange reis gemaakt - bijna half Java door, dus zoowat van 's morgens vroeg tot het avond werd... en mij waren op dien tocht als vriendschapsblijk medegegeven ... zes bouquetten!¹

In de reisaantekeningen in haar boek *De Hollandsche vrouw in Indië. Brieven van een zwerveling* schrijft Marie van Zeggelen over deze vriendelijk bedoelde, maar zeer onpraktische geste. Het gebruik om vrouwen die op reis gingen bij het afscheid een boeket te geven was aan het eind van de negentiende eeuw in zwang. Van Zeggelen voelt mededogen met zichzelf en de bloemen, die steeds slapper gaan hangen in de hitte. Tijdens

een tussenstop zet ze de boeketten in water en laat ze op een stationstafel achter. Maar net als de trein zich weer in beweging zet, worden de bloemen haar

[pag.10]

nog haastig aangereikt door een ijverige Javaanse beambte die denkt dat zij ze vergeten is. Bloemen op zee kan je tenminste in een vaas zetten, merkt ze op, gedurende de reis kun je ze verzorgen en ervan genieten. Tijdens haar tweedaagse bootreis van Soerabaja naar Makassar heeft ze veel plezier van haar afscheidsboeketten. Samen met haar echtgenoot, Herman Adrianus Kooij, is zij op weg naar zijn nieuwe standplaats in het binnenland van Celebes (Sulawesi). 'O! hoe verlangend ben ik het nieuwe land te zien!', schrijft zij. Eenmaal het binnenland in getrokken, eerst per boot, vervolgens te paard en in een draagstoel, beschrijft ze indringend haar ervaringen. Marie van Zeggelen is een van de eerste Europese vrouwen die door dit gebied trekt. Vooral haar hoed en voile trekken geweldig de aandacht. Ze voelt zich een curiositeit en vraagt zich af of ze door de menigte die haar in de dorpjes belaagt wordt toe- of uitgelachen.

Al die tengere in roode sarongs gehulde figuurtjes van vrouwen en kinderen komen naar buiten, verdringen elkaar op de trap en komen aan den waterkant om ons te zien en ik verbaas mij telkens over het aantal menschen en vooral kinderen dat ik uit zoo'n klein hutje zie te voorschijn komen. Bijna allen dragen rood, dat valt iemand die van Java komt te meer op, omdat daar (behalve in de Preanger) donkerblauw de hoofdkleur is. Dat gloedwarme rood staat mooi tusschen het groen... Even verder noteert ze: Mijn Javaansche baboe verwondert zich over alles wat ze ziet. Voor mij is het verschil tusschen deze menschen en de Javanen niet zo enorm, maar zij zet oogen op, alsof ze Laplanders voor zich zag – ze vindt alles gek.

Mannen gaan op reis...

Vanaf het eerste moment dat de eerste Europese schepen Azië bereikten hebben reizigers over hun confrontatie met dit onbekende gebied geschreven. Vaak moest een reisverslag geschreven worden voor een werkgever, maar daarnaast bestond grote behoefte om anderen deelgenoot te maken van ervaringen in den vreemde. De thuisblijvers waren natuurlijk ook nieuwsgierig naar die andere, onbekende wereld. Vanwege de eeuwenlange Nederlandse banden met Azië en de Indonesische archipel in het bijzonder, nemen persoonlijke reisbeschrijvingen en fictieve reisteksten over dit gebied al vanaf de eerste confrontatie eind zestiende eeuw een bijzondere plaats in onze Nederlandse letteren in. Ruim tweeënhalve eeuw was het verkennen en beschrijven van de Indonesische archipel vrijwel uitsluitend een mannelijke aangelegenheid. Deze mannen reisden meestal beroepshalve en brachten op papier verslag uit van hun (ontdekkings)reizen en wederwaardigheden. Door de tijd heen leverde dat een stroom aan reisteksten op, die meer dan eens, al dan niet aangepast, in gedrukte vorm verschenen. Altijd was er een geïnteresseerd lezerspubliek voor. Pas in de tweede helft van de 19de eeuw verschenen ook reisbeschrijvingen door vrouwen. Dat voor die tijd het aandeel van vrouwelijke auteurs in dit genre nihil was is niet zo vreemd, omdat er vrijwel geen vrouwen naar de Oost reisden. Lange tijd werd het aantal Europese vrouwen in de kolonie namelijk kunstmatig laag gehouden. Van de 17de eeuw tot in de tweede helft van de 19de eeuw was de politiek van de Nederlandse overheid er op gericht, alleen echtgenotes en familieleden van hoge functionarissen toestemming te geven naar Azië te reizen. Men achtte het reizen op een VOC-schip en de leefomstandigheden

[pag. 11]

in Indië niet geschikt voor vrouwen. Daarnaast kleefden er allerlei praktische bezwaren aan hun aanwezigheid, waarmee de overheid zich niet bezig wenste te houden. Een gezin zou mannen maar van hun werk afleiden en veel zaken zouden anders geregeld moeten worden. Vrijgezellen kon je bijvoorbeeld een lager salaris en een eenvoudig onderkomen bieden en dat was financieel veel aantrekkelijker. Voor jonge ambtenaren, plantagepersoneel en militairen van lagere rang gold lange tijd een trouwverbod.² Veel mannen gingen daarom

een relatie aan met een mestieze of Aziatische vrouw, njai genoemd, wat leidde tot concubinaat of een gemengd huwelijk. Dat was ook wel zo praktisch, vond de overheid aanvankelijk, omdat de mannen op die manier vertrouwd raakten met de Aziatische taal en gewoonten. In principe voelden de overheid en de mannen in kwestie zich niet verantwoordelijk voor deze vrouwen en de kinderen die uit zo'n relatie werden geboren.

...vrouwen blijven thuis.

Door de slechte economische situatie in Indië in de eerste helft van de 19de eeuw was er weinig ruimte voor Europeanen. Het bestuursapparaat werd bewust klein gehouden en de vestiging van ondernemers werd niet gestimuleerd. Ook het reizen was aan banden gelegd. Zelfs op Java moest men toestemming hebben van de overheid om van het ene gebied naar het andere te reizen. Eigenlijk ging men alleen maar op reis voor zijn werk. Ook werden er enkele expedities uitgerust om land en volk beter te leren kennen. De aanwezige Europese vrouwen in Indië verbleven voornamelijk in Batavia en omstreken, in grote handelsplaatsen aan de Javaanse kust en op de Molukken. Als hun mannen beroepshalve op reis gingen bleven zij thuis om voor de eventuele kinderen te zorgen en het huishouden draaiende te houden.

Anne Busken Huet-van der Tholl schrijft vanaf 1868 vanuit Indië aan haar vriendin Sophie Potgieter in Nederland regelmatig over de reizen die haar echtgenoot, de journalist, literator en criticus Conrad Busken Huet, voor zijn werk maakt.³ Zij blijft thuis bij hun zoon Gideon, bestiert het huishouden en schrijft regelmatig voor de kranten waar haar man werkzaam is. Een van de weinige uitstapjes die zij in deze briefwisseling beschrijft is van Batavia naar Buitenzorg (Bogor). Ze vindt het daar zo prettig, dat het resulteert in een tijdelijke verhuizing. Anne geeft in een brief aan haar vriendin wel een impressie van haar reis naar Indië, zoals meer vrouwen de overtocht in hun brieven of dagboeken beschrijven. Eenmaal in Indië aangekomen stoppen hun reisverslagen definitief, net zoals ruim een eeuw daarvoor het reisjournaal van de zussen Maria en Johanna Lammens ook stopt bij de aankomst in Batavia in 1736.⁴ Een opmerkelijke uitzondering is het *Journal eener Oostindische Reis in 1847 en 1848*, geschreven door de tienjarige Anna Abrahamsz. Haar vader was gezagvoerder op een koopvaardijchip en nam, wat voor die tijd zeer ongebruikelijk was, tijdens een van zijn reizen zijn hele gezin mee. Het reisverslag van Anna schetst het (gezins)leven aan boord tijdens de heen- en terugreis, maar verhaalt ook op levendige wijze over het verblijf op Java in steden als Batavia, Cheribon en Soerabaja.⁵

De reisbeschrijvingen van Anne Busken Huet, de zusters

[pag. 12]

Lammens en Anna Abrahamsz zijn ons in handschrift overgeleverd en verschenen pas in de loop van de twintigste eeuw in gedrukte vorm. Zo zijn ons waarschijnlijk meer brieven en dagboeken van vrouwen uit de afgelopen eeuwen nagelaten, waarin reisaantekeningen en getuigenissen over het leven in Indië opgenomen zijn. Alleen is dit deel van ons culturele erfgoed nog niet voldoende in kaart gebracht. De Franse brieven van Adriana de Stuers-de Kock, die ze tussen 1836 en 1840 aan haar vader in Middelburg schreef, worden bijvoorbeeld bewaard in een familiearchief. De briefwisseling begint op het schip tijdens de overtocht naar Indië. Adriana, dochter van een generaal en getrouwd met een hoge militair, verheugt zich erop na een verblijf van zes jaar in Nederland weer naar haar geboorteland terug te keren, maar vindt het erg naar om haar vader, die weduwnaar is, in Nederland achter te laten. De correspondentie wordt vanuit Batavia voortgezet. Na enige tijd wordt haar echtgenoot François de Stuers aangesteld als gouverneur op Ambon. Tijdens de reis daarheen loopt het schip vast op een koraalrif en zijn 140 schipbreukelingen genoodzaakt wekenlang op de onherbergzame Lucipara-riffen te bivakkeren. Onder hen bevindt zich de zwangere Adriana met man en vier kinderen. Tijdens de schipbreuk en het wachten op hulp maakt Adriana aantekeningen van de gebeurtenissen en verwerkt die later in een verslag dat ze aan haar vader stuurt. In een van haar laatste brieven vanuit Ambon schrijft zij aan haar vader:

Aanvankelijk had ik het idee om met Stuërs mee te gaan op zijn laatste tournee door de Molukken, maar ik ben bang dat dat niet zal kunnen sinds de fatale catastrofe van Ternate. Mijn gezin is te groot om bij mensen die nauwelijks een onderkomen hebben te logeren... Toch zou ik graag het bestuursdistrict van mijn man leren kennen en deze prachtige streek bezoeken voordat wij Indië verlaten.

De laatst bewaarde brief van Adriana eindigt met de mededeling dat zij en haar man hebben besloten het eiland te verlaten, voornamelijk om gezondheidsredenen. Dit ondanks de overtuiging dat zij nooit meer een gelukkiger standplaats dan Batoe Gadjaja zullen hebben en Ambon heel erg zullen missen. Op nieuwjaarsdag 1842 vertrekt het gezin naar Nederland. Adriana heeft dus wel degelijk de behoefte gehad het eiland te verkennen, maar helaas was het praktisch gezien niet mogelijk om daadwerkelijk op reis te gaan. Zij was in de eerste plaats moeder van inmiddels zes kinderen en had thuis een taak te vervullen. Na drie jaar op Ambon te hebben gewoond had ze niet meer van het eiland te zien gekregen dan hun standplaats en haar directe omgeving. Deze beperkte bewegingsvrijheid is illustratief voor veel vrouwen in die tijd.⁶

Ook Adriana's echtgenoot schreef een verslag over de schipbreuk. In een voetnoot merkt hij op het jammer te vinden dat het verslag van zijn vrouw 'tot heden niet in druk is gegeven'. Zijn verslag vond wel de weg naar de drukker.⁷ De veronderstelling dat vrouwen vroeger relatief minder schreven dan mannen wil ik niet weerleggen, maar er moet wel aan worden toegevoegd dat aan hun geschriften vaak ten onrechte minder belang werd gehecht. Evenals de hiervoor genoemde geschriften werd Adriana's verslag pas aan het eind van de twintigste eeuw (gedeeltelijk) openbaar gemaakt.

[pag. 13]

Kennelijk ontstond toen pas de behoefte om meer inzicht te krijgen in de rol en het functioneren van Europese vrouwen in Indië.

Europese immigranten komen naar Indië

In de laatste decennia van de negentiende eeuw vonden er op vrij grote schaal veranderingen plaats in Indië. Vanaf 1870 werden vele 'buitengewesten' door de Nederlanders geannexeerd, meestal door middel van politieke pressie of geweld. Tot dan toe waren het voornamelijk Java en de Molukken waar Nederlanders en andere Europeanen zich (tijdelijk) vestigden. Na de afschaffing van het Cultuurstelsel in de jaren zeventig stond het gebied open voor particulier initiatief. Met grote snelheid werd landbouwgrond ontwikkeld, ook op andere eilanden zoals het vruchtbare Sumatra, en werden handelshuizen opgericht. Het leger en het ambtenarenapparaat werden uitgebreid. Het vooruitzicht van een rooskleurige financiële toekomst in de Oost deed in korte tijd veel meer Europese gelukzoekers naar Indië afreizen dan in de eerste helft van die eeuw. Onder hen bevond zich ook een gestaag groeiend aantal vrouwen, meestal de echtgenotes of dochters van regeringsambtenaren en plantageondernemers. Een enkeling ging op eigen gelegenheid om in Indië een bestaan op te bouwen, vaak als gouvernante. De reis naar Azië werd door de opkomst van het stoomschip en de opening van het Suezkanaal in 1869 aanzienlijk bekort. Toch bleven vrouwelijke immigranten nog decennialang ver in de minderheid, want ook onder het nieuwe beleid was men niet altijd gesteld op aanwezigheid van Europese vrouwen. Tot in de twintiger jaren van de vorige eeuw mochten op de plantages aan de oostkust van Sumatra de mannen in de functie van assistent pas na zes jaar dienstverband trouwen. Rond 1900 bestond de Europese bevolking in dit gebied uit zo'n kleine 1600 mannen en 500 vrouwen.⁸

Nieuwe kijk op de kolonie

Met de aanwas van Europese vrouwen in Indië kwam tegelijkertijd ook de 'Indische vrouwenliteratuur' op gang. In 1873 verscheen *Een huwelijk in Indië* van Mina Kruseman, voor zover ik heb kunnen nagaan de eerste Indische roman van de hand van een vrouw.

Twee jaar later verscheen van Nicolina Maria Sloot onder het pseudoniem Melati van Java *De familie van de resident*. Een belangrijk motief in deze boeken is de reactie van een Europese vrouw op de 'voorkinderen' van haar echtgenoot: de kinderen die waren geboren uit een eerdere relatie van manlief met zijn najai. In *De familie van de resident* wordt Constance, de erkende dochter van een resident, door haar stiefmoeder gediscrimineerd. Zij heeft een zware tijd in haar ouderlijk huis, waarnaar ze terugkeert na jarenlang in Nederland op kostschool te zijn geweest. Uiteindelijk is het leven haar goedgezind. Als ze als verpleegster in een kampong werkt ontmoet ze de arts Dr. Gordès die getroffen is door haar betrokkenheid bij het lot van de Javaanse bevolking. Hij ziet in haar de partner die hem kan bijstaan in zijn missie om de Javaan te 'verheffen', omdat ze haar afkomst niet verloochent: 'De

[pag. 14]

Javanen zijn evengoed mijn landgenooten als de Hollanders (...). Ik vergeet nooit dat mijn moeder tot hun volk behoorde'. In *Een huwelijk in Indië* werkt Kruseman het thema op een andere manier uit. Daarin accepteert een Europese vrouw de situatie. Na bekomen te zijn van de schrik en de confrontatie met de verstoten najai en voorkinderen van haar man voelt zij zich verantwoordelijk voor hun welzijn. Haar hulp wordt echter trots geweigerd door de Javaanse vrouw.

Hoewel Mina Kruseman en Melati van Java als auteur sterk verschillen, zijn er duidelijke overeenkomsten in hun 'Indische' werk. In de uitwerking van alledaagse details in de koloniale samenleving vragen beiden aandacht voor ethische en politieke verandering. Dat gebeurt dus al decennia voordat de voormannen uit de ethische beweging, de journalist Pieter Brooshooft en jurist, zakenman en publicist Conrad Théodor van Deventer zich publiekelijk hard maakten voor deze zaak.⁹ Die nieuwe blik op de koloniale maatschappij vindt men eveneens terug in werk van schrijfsters als M.C. Frank en Annie Foore, die ook tussen 1870 en 1880 debuteerden.¹⁰ Wij moeten hen zien als "kruisvaarsters", wier sympathie aan de kant van de Indonesiërs en deels-Indonesiërs lag, maar die hen tegelijk zagen als slachtoffers van de klasse en soort mensen waaruit de auteurs zelf afkomstig waren'.¹¹ Hoewel diverse recente studies een nieuwe kijk op de kolonie als belangrijk thema in deze damesromans onomstotelijk weten aan te tonen¹², rekent E.M. Beekman in zijn studie *Paradijzen van Weleer* nog op arrogante wijze af met het 'genre'. Het is een vreemde gewaarwording om te lezen hoe een vooraanstaand literatuurbeschuwer de Indische romans, geschreven door vrouwelijke auteurs in de laatste decennia van de 19de eeuw en de eerste decennia van de 20ste eeuw, op een grote hoop gooit en ze afdoet met 'geaffecteerde fictie'. Om zijn opvatting te staven citeert hij uit een essay uit 1883 over het niveau van de Indische roman. De schrijver was journalist en schrijver P.A. Daum, tijdgenoot van een aantal van deze schrijfsters.¹³ Sommige vooroordelen zijn zeer hardnekkig.

Indië als nieuwe thuisbasis

Voordat Nederlandse vrouwen tegen het eind van de 19de eeuw hun confrontatie met de 'wijdere wereld' van Indië in reisbeschrijvingen vastlegden, vond dus eerst in romanvorm een verkenning van de wereld dichter bij huis plaats.¹⁴ Alleen al vanuit het perspectief van de migratiebeleving zijn deze werken interessant. Ze vertolken hoe vrouwen hun leven in Indië ervaren hebben, de spanningen die zich daarbij voordeden en de emoties die loskwamen. Hoe bepaal je je positie in deze totaal andere leefwereld, de mestiezencultuur waarin je als Europese migrante terecht bent gekomen: een samenleving waarin Europese mannen, vaak ook de echtgenoot van de migrante, gewoon waren (geweest) relaties te hebben met Aziatische vrouwen waaruit zelfs kinderen waren voortgekomen. Hoe ging je om met de sliert bediendes in je nieuwe huishouden en hoe maakte je je allerlei Indische gewoonten eigen op het gebied van kleding, dagindeling en eten? Hoe kon je je thuis voelen in dat keurslijf van scherp getrokken hiërarchische scheidslijnen tussen ambtenaren, militairen en plantagepersoneel in de koloniale wereld en de ingewikkelde raciale verhouding tussen Nederlanders en Indonesiërs? Hoe maakte je een 'thuis' als je steeds overgeplaatst werd? Vaak trouwden deze immigrantes met een Europese man die al langere tijd in Indië verbleef, helemaal vertrouwd was met de

[pag. 15]

gang van zaken in Indië, maar juist moest wennen aan manieren en gewoonten van zijn kersverse echtgenote uit Nederland. Dat bracht vanzelfsprekend spanningen in het huwelijk teweeg. Al die ervaringen, indrukken en gevoelens vinden hun weerslag in deze romans. Helaas werden deze boeken bestempeld als 'romantiek in sarung en kabaja' en binnen het contemporaine literaire circuit nauwelijks serieus genomen. De nieuwe gezichtspunten die in deze romans naar voren werden gebracht met betrekking tot humaner verhoudingen tussen autochtone Indonesiërs, Euraziaten en Europeanen bereikten de publieke opinie nauwelijks, niet in de laatste plaats omdat het lezerspubliek grotendeels uit vrouwen bestond, een politiek nauwelijks actieve en bovendien onmondige groep.

Reisschrijven in de negentiende eeuw

Tegen het eind van de negentiende eeuw krijgt Indië bezoek van een nieuw soort reiziger. Naast employees, militairen en onderzoekers die ambtshalve of met zakelijke of wetenschappelijke doeleinden het gebied bezoeken en hun indrukken over land en volk vastleggen, reizen er regelmatig personen voor hun genoegen door de archipel. Soms wordt de trip gecombineerd met familiebezoek of zaken. In reisimpressies worden de indrukken van bezienswaardige of bekende plaatsen vastgelegd, met name op Java, Sumatra en Bali. Behalve uit Nederland komen er ook toeristen uit andere landen naar de archipel. Het eiland Java heeft in de westerse wereld de naam een modelkolonie te zijn en trekt nieuwsgierige reizigers. Na een zorgelijke periode met oorlog, ziekten en hongersnood in de eerste helft van de eeuw, is het eiland in hun ogen uitgegroeid tot een toonbeeld van welvarendheid.¹⁵ De prachtige natuur waarin de landbouw een belangrijke plaats inneemt, de goede infrastructuur met spoorwegen en de vriendelijke bevolking die zich gedienschtig opstelt (de Nederlanders hebben hen klaarblijkelijk goed in de hand), worden door de bezoekers als prettig ervaren. Kortom, Indië is een aantrekkelijk en veilig exotisch oord om te verblijven en rond te kijken. Vulkanen, tempels en badplaatsen zijn veel bezochte attracties, evenals de plantentuin te Buitenzorg en de Chinese wijken in grote steden als Batavia en Soerabaja. De gemiddelde toerist geeft ook een kleurrijke beschrijving van een Javaanse bruiloft of dansvoorstelling met gamelanmuziek. Vanuit dit eurocentrische perspectief zijn Java en de kolonie één. Het koloniale leven van de Europeanen staat in de schijnwerpers. De Javanen en andere niet-Europese bevolkingsgroepen spelen letterlijk en figuurlijk een ondergeschikte rol, maar als couleur locale doen ze het goed.¹⁶ Zoals gezegd gaan de meeste reisverhalen die in de negentiende eeuw gepubliceerd werden over tochten die gemaakt werden in het kader van bestuursdoeleinden, wetenschappelijke expedities of militaire campagnes¹⁷. De reizen hadden een expliciet politiek en economisch doel, ter bestendiging of uitbreiding van het koloniale gebied. De reisbeschrijvingen waren bedoeld als bron van informatie, als middel om de doelstellingen te realiseren. Indië-toeristen gingen daarentegen voornamelijk voor hun privé-genoegen op reis, maar de persoonlijke inslag van hun reisverhalen is beperkter dan de schrijvers zich waarschijnlijk bewust waren, aangezien deze meestal echo's waren van andere reisverhalen. Eerder geschreven reisverslagen dienden de toerist namelijk als reisgids om te bepalen wat de moeite van een bezoek waard was. De perceptie van de individuele reiziger was in belangrijke mate gekleurd door andere reisbeschrijvingen en deze beïnvloedde weer zijn keuze en zienswijze. Naast de economisch en politiek gemotiveerde verslaggevers en de toeristen die veilig door 'tropisch Nederland' reisden en voornamelijk het koloniale leven onder Europeanen beschreven, diende zich aan het eind van de eeuw nog een derde groep reisschrijvers aan.

Vrouwen bereizen en beschrijven Indië

De reisverhalen in deze bloemlezing zijn, op één na, alle aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw gepubliceerd. Zonder omhaal kan gesteld worden dat hier sprake is van een

[pag. 16]

nieuwe groep reisschrijvers, aangezien hun verhalen niet behoren tot de twee hiervoor besproken soorten reisbeschrijvingen.¹⁸ In persoonlijke en fictionele beschrijvingen kon men nu voor het eerst lezen hoe de confrontatie met Indië door reizende vrouwen werd ervaren.¹⁹ Het merendeel van deze teksten heeft als gemeenschappelijk kenmerk dat zowel de reis op zichzelf als het schrijven over deze ervaring pionierswerk was. Het motief voor de reis was zeer verschillend: het gebeurde vanuit journalistiek, wetenschappelijk of emancipatoir oogpunt, uit pure reislust, vanwege de standplaats van de echtgenoot of om gezondheidsredenen. Het laatste motief werd, toevallig of niet, alleen gebruikt in de fictionele reisverhalen. De drijfveer voor de reis was van invloed op de inhoud en de vorm van het reisverhaal.

Marie van Zeggelen, Anna Weber-van Bosse en Ida Pfeiffer reisden door gebieden die tot dan toe door weinig of geen Europeanen bezocht waren. Van Zeggelens tekst is behalve reisverslag ook een zeer persoonlijk document, dat openhartige reflecties over 'de Hollandsche vrouw in Indië' bevat. In het reisverslag van de biologe Weber-van Bosse worden wetenschappelijke vraagstukken uit haar vakgebied behandeld die zoals zij zegt 'in het verhaal niet gemist konden worden'. Ida Pfeiffer reisde alleen en had een zeer flexibel reisplan. Haar reisverslagen waren interessant voor wetenschappers uit die tijd, omdat ze gebieden beschreef die vrijwel nog niet door Europeanen betreden waren. Pfeiffer schreef om het reizen te bekostigen. Augusta de Wits reisgebied, Java, is weliswaar niet uitzonderlijk, maar wel hoe ze er over schrijft en voor wie: ze werkt als buitenlands correspondentente voor een krant. De arts en vrouwenvoorvechtster Aletta Jacobs maakt een rondreis over Java en Sumatra om het vrouwenkiesrecht te propageren en wordt door allerlei hooggeplaatste delegaties ontvangen. Haar reisbeschrijving bevat naast een toeristische inslag ook feministische elementen. In de twee fictionele reisverhalen die opgenomen zijn laat Dé-lilah 'Mevrouw Klausine Klobben' alleen en zonder vast reisplan over Java reizen omdat ze 'eene humoristische reisbeschrijving over Java' wil maken. Ze laat haar retour van zes weken verlopen, omdat Java verreweg de voorkeur geniet boven Sumatra, waar ze woont. Pas na enige maanden voelt ze zich genoodzaakt weer naar haar echtgenoot terug te keren. Het 'badreisje' van Carry van Bruggens hoofdpersonage Gerda is een fiasco. Ze gaat er bijna psychisch aan onderdoor. Van Bruggen weet dat op een trefzekere manier te beschrijven.

In deze reisverhalen is het uitgangspunt niet alleen de Europese samenleving in de kolonie, maar wordt verrassend vaak geprobeerd om ook de 'andere wereld', die van de autochtone Indonesiër, inzichtelijk te maken. Juist het verkennen van het land zelf spreekt de reizigers aan. Ze ontdekken dat de wereld van de Indonesische archipel zo oneindig veel interessanter is dan hun eigen, vaak zo benauwde sociale, koloniale wereldje. Op reis realiseren zij zich dat Indië meer is dan een kolonie van Nederland. 'Het is geen kolonie, het is een wereld', schrijft Augusta de Wit in haar roman *De Godin die wacht*.²⁰ Dit inzicht voorkomt echter niet dat in de reisverhalen ook (koloniale) denkbeelden worden verkondigd die ons als postkolonialen niet meer aanstaan. Zo vinden zij het vanzelfsprekend dat de Nederlandse staat het wel en wee van de autochtone bevolking bepaalt en dat militair optreden daarbij vaak noodzakelijk is. Sommige reisschrijfsters zien ook de keerzijde van deze 'ethische politiek', namelijk dat de overheid hierbij vaak met twee maten meet: eigen voordeel gaat boven de welvaart van de bevolking. Ondanks het feit dat het behoud van de culturele identiteit van autochtone bevolkingsgroepen belangrijk wordt gevonden, nemen de schrijfsters vaak geen duidelijk standpunt in ten aanzien van de koloniale overheersing. De essays die in deze bloemlezing aan de tekstfragmenten voorafgaan stellen deze thema's nader aan de orde en brengen de historische nuance aan.

[pag. 17]

Ongetemde reislust in lange rok

In tegenstelling tot veel van hun mannelijke collega's, wier reismotieven voortkwamen uit zakelijke of politieke overwegingen van een opdrachtgever (meestal de overheid), was dat niet het geval bij de genoemde reisschrijfsters. Wellicht heeft die 'onafhankelijke status' bijgedragen aan de persoonlijke en openhartige toon die een aantal reisverhalen kenmerkt, dat van Marie van Zeggelen in het bijzonder. Ook wordt geëxperimenteerd met de vorm waarin het egodocument geschreven wordt. De reisimpressies die Augusta de Wit vanaf 1898 in de Engelstalige krant *Singapore Straits Times* over Java schreef onder de titel *Java: Facts and Fancies*, werden kort daarna in boekvorm uitgegeven. Pas na jaren verscheen een Nederlandse vertaling. Het is vermoedelijk het eerste literaire reisverhaal binnen de Indische letteren, en bovendien een van de eerste publicaties van een Nederlandse vrouw, zo niet de eerste, waarin een reis in de Indonesische archipel beschreven wordt. Het reisverslag van de Weense Ida Pfeiffer verscheen veertig jaar daarvoor in een Nederlandse vertaling en zij kan daarmee beschouwd worden als de voorloper van deze nieuwe groep Nederlandse reisschrijvers. Zij reisde door gebieden in Sumatra en Borneo waar nog geen Europeaan zich gewaagd had. Ondanks het feit dat deze reizen heel zwaar en in een aantal gevallen zelfs levensbedreigend waren, vond ze haar ervaringen op deze eilanden tot de meest geslaagde van al haar reizen behoren. Haar ongetemde reislust was uniek en ongeëvenaard voor die tijd.

Soms is er naar de smaak van de moderne lezer ook te weinig openhartigheid. In het interessante reisverslag van Anna Weber-van Bosse komen we veel te weten over de belangrijke wetenschappelijke expeditie waaraan ze deelnam. Zij besteedt veel aandacht aan het onderzoek naar flora en fauna in de zeeën van de archipel en aan het contact met autochtone bevolkingsgroepen op de vele eilanden die worden aangedaan. Maar ondanks haar voornemen een 'getrouw beeld' te geven van het dagelijkse leven aan boord geeft ze niets prijs van haar persoonlijke ervaring als vrouw temidden van een groep mannen in de kleine ruimte van de Siboga, het schip waarop ze meer dan een jaar woont en werkt. Alleen al haar Europese nauwsluitende en hooggesloten kleding (met daaronder meestal ook nog een strak korset) moet een marteling zijn geweest, en al helemaal bij tropische temperaturen.

Marie van Zeggelen zet wel haar ervaringen en gevoelens op papier. Zij beschrijft hoe zij als vrouw op die eenzame standplaats in het binnenland van Celebes (Sulawesi) een nieuw thuis voor haarzelf en haar man maakt. Ondanks de eenzaamheid, de zieken om haar heen, de angst voor aanvallen op haar echtgenoot als deze op expeditie is (het gebied is zojuist geannexeerd), zal zij hier haar mooiste tijd in Indië beleven. Als zij na ruim een jaar noodgedwongen moet vertrekken mijmert ze tijdens het afscheid van de lokale bevolking ontroerd:

Had ik ooit gedacht, dat die vreemde bruine, half naakte, soms havelooze mensenmassa iets voor me zou zijn? Nu, na dit eene jaar is ze iets voor mij geworden. Het zijn niet alleen de voornamen, de in zijden sarongs en patola's gehulden die ik ken, neen, het zijn ook de eenvoudige neergehurkte mannetjes, met naakte bovenlijven, het zijn ook de jonge vrouwen uit het volk met de kleine kinderen op den arm, die achter al die voornamen neerzitten en tusschen de anderen door ons aanzien. (...) Dat wat vroeger

[pag. 18]

een woord was, is iets werkelijks geworden. 'Verbroedering' is het woord. Achter die donkere oogen, die dikwijls vuile lompen, die magere lichamen, leven zielen en die zielen en de mijne begrijpen elkaar nu, o! het is maar misschien één ogenblik, het is misschien belachelijk te denken dat die menschen ons nu genegen zijn, maar ik weet dat er op dit oogenblik iets moois is tusschen hen en mij, dat ik iets geleerd heb van hen...

Dat er inderdaad intimiteit kon ontstaan in die ongelijke relatie tussen overheersers en ondergeschikten zou ons alleen overgeleverd worden door de Nederlanders. Helaas is er geen Boeginees geschrift waarin we kunnen lezen hoe zij het contact met de Nederlanders hebben ervaren²¹, net zoals er jammer genoeg geen reisverhalen van Aziatische vrouwen uit deze periode bekend zijn.²² We zullen nooit weten hoe de baboe van Marie van Zeggelen, aan het begin van deze inleiding aangehaald, haar reis door Celebes zou hebben

beschreven en of zij na haar aanvankelijke verbazing over de grote verschillen tussen haarzelf en de Boeginezen meer gewend, of zelfs gehecht, aan hen zou zijn geraakt.

Uit de reisverhalen van Ida Pfeiffer, Augusta de Wit, Anna Weber-van Bosse, Marie van Zeggelen, Carry van Bruggen, Aletta Jacobs en Dé-lilah zijn voor deze bloemlezing kenmerkende fragmenten geselecteerd. Elk fragment wordt ingeleid met een essay door een kenner van het leven en werk van de betreffende reisschrijfster. Een uitzondering is de enige tijd geleden herontdekte en vooralsnog raadselachtige Dé-lilah. Over haar leven en werk bestaan nog vele vraagtekens. In deze bloemlezing wordt slechts een tipje van de sluier opgelicht. In ieder essay staan met betrekking tot de reistekst vragen centraal als: hoe 'gekleurd' neemt de auteur de Indische werkelijkheid waar, of anders gezegd: wordt Indië op zichzelf beschreven of als onderdeel van 'tropisch Nederland'? Voelt de auteur zich betrokken of blijft zij op afstand? Zegt de auteur iets over het reizen als vrouw? Wie zich baseert op overzichten van historische reisteksten zou kunnen concluderen dat het verkennen en beschrijven van de Indonesische archipel veel langer dan tweeënhalve eeuw een louter mannelijke aangelegenheid is geweest. Onze kennis van de Indisch-Nederlandse literatuur is echter pas compleet als ook de eerste reisverhalen van vrouwen in kaart zijn gebracht. De samenstellers van deze bloemlezing hopen hiertoe een aanzet te hebben gegeven. Het resultaat van dit onderzoek laat een verrassend nieuw geluid horen dat hopelijk inspireert tot vervolg- en nieuw onderzoek naar reisteksten van vrouwen. Wij wensen u veel leesgenot met de reisfragmenten in deze bundel!

¹ Marie van Zeggelen, *De Hollandsche vrouw in Indië. Brieven van een zwerveling* (1910), p. 60.

² Jean Gelman Taylor, *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië*. 1988, p. 32.

Tessel Pollmann, 'Bruidstraantjes. De koloniale roman, de njai en de apartheid'. In: *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 7 (1986), p. 98.

³ J. Berg, 'Brieven van mevr. Anne Busken Huet aan mejuffrouw Sophie Potgieter'. In: *De Nieuwe Gids* 2 (1926 en 1927).

⁴ M.L. Barend-van Haften, *Op reis met de VOC. De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel* (1996).

⁵ Anna Abrahamsz, *Journal eener Oostindische Reis. De belevenissen van een tienjarig meisje in 1847 en 1848* (1993).

⁶ Cora Vreede-de Stuers, 'Adriana. Een kroniek van haar Indische jaren, 1809-1840'. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 152/1, (1996), p. 74-103.

⁷ Brochure Schipbreuk van de Gouverneur F. ridder De Stuers op de Lucipara's den 5 Bloeiemaand 1837; Ten voordeele van de gewonde en zieke Militairen [van Bronbeek].(z.j.), p. 23.

⁸ Nicole Lucas, 'Concubinaat in de planterswereld'. In: *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 7 (1986), p. 82.

⁹ Idem, p. 190.

¹⁰ Rob Nieuwenhuys nam Mina Kruseman, Melati van Java, M.C. Frank en Annie Foore samen met Thérèse Hoven op in een apart 'damescompartiment' in zijn *Oost-Indische Spiegel* (1978) en noemde het hoofdstuk 'Romantiek in Sarung en Kabaja', p. 216-237.

¹¹ Taylor (1988), p. 182.

¹² Taylor (1988), Pollmann (1986) en studies over Indische vrouwenliteratuur gepubliceerd in *Indische Letteren*, zoals: Stèpanie Lorriaux, 'Mina Kruseman. De strijd van de Indische George Sand' en Vilan van de Loo 'Eene der meest begaafde vrouwen'. Melati van Java (1853-1927)'. In: *Indische Letteren* 17/3 (2002), p.123-141 en 111-122. Vilan van de Loo is ook de initiatiefneemster van de site www.damescompartiment.nl, waarop ze vrouwelijke auteurs die over Indië hebben geschreven verzamelt en documenteert. Olf Praamstra, *Een feministe in de tropen. De Indische jaren van Mina Kruseman* (2003).

¹³ E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië* (1998), p.386-387.

¹⁴ Augusta de Wit gaf een van haar boeken de titel *Wijdere wereld* (1930).

¹⁵ Helaas is hier sprake van een selectief beeld. Ook in de tweede helft van de 19de eeuw leed de Javaanse bevolking onder ernstige hongersnood.

¹⁶ De boeken *Indrukken van een Tòtòk* (1897) van de tabakshandelaar Justus van Maurik en *Java: The garden of the East* (1897) van de Amerikaanse Eliza Ruhamah Scidmore zijn voorbeelden van toeristische reisverhalen.

¹⁷ Alexander Bakker, *Van paradijs tot plantage. Beeldvorming van Indië in 19^e eeuwse reisverhalen*. Doctoraalscriptie moderne letterkunde, Rijksuniversiteit Leiden (1995). In deze studie wordt geen aandacht geschonken aan reisschrijfters.

¹⁸ In werken over reisteksten uit de negentiende en twintigste eeuw komen reisverhalen van vrouwen niet aan bod. Zie: J. van Goor, 'Indische reizen in de negentiende en twintigste eeuw. Van verkenning tot journalistiek toerisme'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 105/3 (1992), p. 446-465. Bea Brommer, *Reizend door Oost-Indië. Prenten en verhalen uit de 19e eeuw* (1979). Peter van Zonneveld gaat in zijn overzichtelijke introductie tot de Indische letteren *Album van Insulinde* (1995) uit van genres en vooral van reisteksten, maar merkt bij de negentiende eeuw alleen een grote toename van damesromans op. Ook in het handboek *Europa Buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (2002), onder redactie van Theo D'haen wordt in de hoofdstukken 'De Indisch-Nederlandsche letterkunde in de 19de eeuw' door Gerard Termorshuizen en 'De Indische literatuur van de twintigste eeuw' door Peter van Zonneveld aan deze nieuwe groep reisschrijvers geen aandacht besteed. p. 98-132 en 133-159.

¹⁹ Voor die tijd waren er wel Engelstalige reisteksten c.q. memoires verschenen van Engelse vrouwen die in Zuidoost-Azië reisden, niet in het Nederlandse koloniale deel. Zie hiervoor de uitgave: John Gullick (ed.), *Adventurous Women in South-East Asia. Six lives* (1995).

²⁰ De Godin die wacht (1903), p. 45.

²¹ Marie van Zeggelen heeft dat thema wel nader uitgewerkt in een aantal boeken, zoals *De gouden kris* (1908).

²² In feite hebben we alleen van Kartini, afkomstig uit de Javaanse aristocratie, uit deze periode schriftelijke uitlatingen. Na haar dood werden brieven die zij schreef aan Nederlandse vriendinnen uitgegeven in *Van duisternis tot licht* (1911).